

ՅԱԿԵԼՈՒԱԾ „ԱՐԱՐԱՏԻ“ 1904 Թ. ԱՊՐԻԼ

Թ Ո Ւ Ղ Թ

ՍԻՄԷՅՈՆԻ ՍՍՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ա Ռ

ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԷԶՄԵԱՆՆԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ *

Առ ի յերկնուստ պատուեալ և ի գերագոյն բարգաւաճեալ, հռչակելի և հաստահեղ մենաստանէս ի հըրեշտակաբնակ խորանացս երկնանման յօրինմամբ գերահռչակ ուխտիցս, գմբեթաշէն և սագաշէն սուրբ եկեղեցեացս տանս Կիլիկիոյ, այսինքն Սաայ սուրբ Էջմիածնայ և սուրբ Սոփիա և սուրբ Աստուածածնի և սուրբ Լուսաւորչի Աջոյն և այլ սուրբ աջերացն, որք աստանօր կան հաւաքեալք: Եւ ի սոցին սպասաւորէ նուաստ Տէր Սիմէօն կաթողիկոսէ և պատրիարքէ սրբոյ աթոռոյն Երուսաղէմայ: Առ հոգեւոր եղբայրդ մեր Տէր Փիլիպպոս կաթողիկոս Հայոց:

Գիտութիւն լիցի քեզ, որ գրեալ էիր ընդհանրական քարտէզ և նամակ հանդերձ տեառնառաք ողջունիւ և նոյնաւանդ սիրով առ ամենայն արմենակոչ

ՎԼԵՆ. ԹՊ. 34^թ: * Պաշտպանութիւն իրաւանց սրբոյ աթոռոյ տանն Կիլիկիոյ, Թուղթ Տեառն Սիմէօնի ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տանն Կիլիկիոյ, պատասխանի թղթոյն՝ զոր առաքեաց Փիլիպպոս կաթողիկոսն Վաղարշապատու:

1. գերագոյն էէն: 2. քաղողելի և մենաստանէս: 3. յօրինեալ: 4. սրբոց: 5. տանն չիք այսինքն: 5. սրբոյ: 6. Էջմիածնի, սրբոյն Սոփիայ, սրբուհւոյ Աստուածածնին: 7. սրբոյ Լուսա: 8. աստ կան հաւաքեալ: 9. չիք նուաստ ամենայն Հայոց և պատ: 10. Երուսաղէմի: 11. ամենայն Հայոց: 12. զոր: 13. քարտէս:

45 խուման, որ յաշխարհս Կիլիկիայ, ի Սիս և ի Բերիոյ քաղաքին գերագահ և ընդհանուր սեփականեալ աթոռոյն Սոյ, և միառատոր ընաւից զաւակաց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, վարդապետաց, եպիսկոպոսաց, քահանայից, սարկաւաղաց, սրբոց հարց և ըն:

20 Նախ գրեալ ես թէ, «յուշ լիցի ձեզ, ով հետեւողք առաքելոցն» և ըն. բերելով վկայութիւն ի Սողոմոնէ՝ եթէ «Քանզի հօր է քան զմահ սէր. և խիստ իբրև զգոթիս՝ նախանձ» (Երգ երգոց Ը. 6): Այո, ճշմարտութեամբ ասեա զայս. բայց զինչ է կարգ սիրոյ, այսինքն

25 երկու են, նախ խնդրելով զփոխարէնն զսիրելն, իբրև զգոթիս նախանձ. այն ճշմարտութեամբ ասեա և այս պակաս է. զի որ խնդրէ, պակաս առնէ զխնդրելին: Իսկ երկրորդ սէրն առանց խնդրելոյ սիրեն և այս գերադրական է. զի Աստուծոյ նմանի, որպէս առաքեալն ասէ. «զի ոչ

50 մեք սիրեցաք զնա, այլ զի նա սիրեաց զմեզ» (Ա. Յով. Դ. 10): Եւ մտերիմ սէրն այն է, որ գործով խնամէ և մտօք սիրէ. իսկ խնամելն՝ իբր թէ ողորմանօք խօսի խոնարհութեամբ, զի գոն այնպիսի բանք, ոչ ողորմանօք, այլ խրտեցուցանեն զմարդն: Բայց տեսանեմ ի սոցանէ ի քեզ և

55 ոչ զմին. զի հեռի են այս ամենայն ի քէն. զի միայն լեզու տոչորեա ի սիրոյ և ոսկերք քո վասն առաւել նախանձու մշտակէզ առնեն զքեզ: Զի ասացեալ ես. «հուր սիրոյ ձերոյ տոչորեալ մշտակէզ առնէ զոսկերս իմ՝ յարածամ մղձկմամբ սրտիս, որ ոչ բաւի և պատմի

15. չիք և ի Բերիոյ: 16. չիք քաղաքին գերագահիս ընդհանրաբար համայն

Թ. 35^ա: 16. սեղհականեալ և մտանալիճակեալ բաժնի աթոռոյն: 17. չիք և միագումար ընաւից: 19. և ալ սրբոց հարց: 21. Սողոմոնէ: 22. թէ հօր քան զմահ սէր: 24. չիք այսինքն: 25. կրկին. նախ: չիք զփոխարէնն: 26. նախանձ խիստ է: չիք ասեա: 27. զի ամենայն որտառնու քան: 27—8 իսկ երկրորդն: 28. վերադրական է: 29. չիք զի Աստուծոյ նմանի: ասէ առաքեալն. ոչ զի: 30 նախ նա: 32. իբրու թէ: 33. ողք ողորմանօք են, սակայն խրտեցուցանեն: 35 ոչ մի. զի հեռի է: 36. լեզուաւ տոչորիս. 37. չիք Զի: 38. թէ հուր: 39. մղձկմամբ սրտիս:

40 քարտիզիւ և տամիւ, միայն առ Աստուած յայանի է
 զայս։ Ահա բանիւ քո զքեզ ստես, ոչ ի քեզ սիրոյ հուր կայ
 և ոչ տոչորումն և ոչ մշտակէզ ոսկերացդ այրումն և ոչ միշտ
 մղձկիս սրտիւդ, վասն զի սէրն ի սրտէ ստիպէ զունդն. և
 զի քո սէրդ ոչ ի սրտէ է և ոչ հագեոր և մարմնաւոր։
 45 Եւ եդեալ ես կրկնաբանութեամբ, եթէ վասն զի հզօր
 ասացաք զունելութիւն գթոյ և սիրոյ մերոյ, զոր չիք
 նմանութիւն սորին յայլ մարմնաւոր իրա։ Զինչ է քո
 գութն, և զինչ քո սէրն առ սոսա. զի սէրն նախ՝ տե-
 սութեամբ է զմիմեանս, երկրորդ՝ խօսակցութեամբ.
 50 երրորդ՝ երթեկելութեամբ, չորրորդ՝ պատգամաւ և
 նամակաւ. հինգերորդ՝ միջնորդօք։ Ահա ի սոցանէ միթէ
 դտանի՝ ի քեզ. զի զսոսա ոչ ես տեսեալ, և ոչ ընդ-
 սոսա խօսակցեալ և ոչ ի սոսա երթեկելութեամբ ըն-
 թացեալ և ոչ պատգամաւ և նամակս ուղարկեալ և ոչ
 55 միջնորդօք յորդորեալ վասն սիրոյ և գթոյ, և ոչ եր-
 բէք նամակս առ մեզ եկեալ։

Ապա ուր երեւի քան զմահ հզօր սէր և գութ քո,
 և ոչ երբէք. այլ շողոքորդել է ողոքելն քո և ոչ սէր
 և գութ։ Զի եթէ սէր գոյր ի քեզ և գութ առ մեզ
 60 կամ՝ ի վերայ մեր ժողովրդեան, սիրոյ նամակաւ և
 քաղցր բանիւք յորդորական սէր առաքէիր առ մեզ։
 Քանզի դեռ ևս զքո համբաւն ոչ եմ լուեալ և ոչ զքեզ
 տեսեալ և ոչ յորդորական նամակ քո առ մեզ եկեալ։

Թղ. 35^ր։ 40. քարտիսիւ։ 41. այս զու զքեզ ստես զի ոչ։ 42. յոսկերսդ մշտակէզ այրումն։ 43. փղձկիս սրտիւ։ ի սրտէն։ զունդն. իսկ։ 44. չիք զի։ 45. Եւ երկրորդեալ ես թէ քան զմահ հզօր։ 46. սիրոյ և գթոյ, զոր։ 48. զինչ է քո սէրդ։ 49. միմեանց է։ 51. Արդ՝ ասա ուրեմն ո՞րն ի սոցանէ։ 52. տեսեալ երբէք. 53. առ սոսա երթեկելութեամբ։ 54. պատգամաւ և նամակաւ ընդ սոսա սէր արարեալ և ոչ։ 56. նամակ քո։ 57. չիք հզօր։ 58. ոչ երբէք։ 59. կամ գութ։ զէպ առ մեզ։ 60. ժողովրդեանն մերում, նա սիրոյ։ 61. բանիւ զգութիւն

Թղ. 36^ր։ 61. սիրայորդօր առաքէիր։ 62. Արդ, տակաւին

Բայց տեսանեմ զքեզ վառեալ և բորբոքեալ իբրև
 65 զգեհեան հրոյ, որ այրէ և տոչորէ զամենայն նիւթ
 իբրև զհուր նախանձ քո: Տեսանեմ զքո յօժարու-
 թիւն՝ որ գայ առ ի սպանանել և կործանել զարև-
 մտեանս 1), բայց ոչ ես ձեռնհաս. զի «եթէ Աստուած
 ի մեր կոյս է, ով է ի ձէնջ մեզ հակառակ» (Հռոմ. Ը, 31).
 70 զի «Տէր ամբարտաւանից հակառակ է, տայ շնորհս խո-
 նարհաց» (Առակ. Գ. 34):

Դարձեալ գրեալ ես թէ, դէտ գոլով զփրկութիւն
 հոգալ պարտիմք զհօտին Քրիստոսի ըստ առաքելոյն:
 «Քանզի յուենաց և բարբարոսաց պարտապան եմ» (Հռոմ.
 75 Ա. 14) և ինչ Ա. յո, ճշմարտութեամբ է ասացեալքդ, որպէս
 որ քարոզեցիք յերկիրս Լեհաց, և մինչև ցայսօր հրատա-
 րակի ընդ ամենայն ազգս 2): Իսկ զայն, որ ի վերոյ գը-
 րեալ ես, թէ «օրհնութիւն ընդհանրական» և զքս ու-
 նայն սէրն երևեցուցանես. որ ցուցանելով զասացեալդ՝
 80 ասացեալ ես. «Երկնչիմ յոմանց գիւրասայթաքաց»: Ո՞վ է
 դիւրասայթաքն, զի դու զքեզ դու սայթաքես և ընդդի-
 մադիր լինիս դու քեզ, և օրինակ բերես առաճնեմայեայ.
 «որք յարեն զտուն ի տուն և զազարակ առ ազարակ
 մերձեցուցանեն» (Եսայի Ե. 8): Զո՞ր տուն յարեցաք կամ
 85 զո՞ր ազարակ մերձեցուցաք առ ազարակ: Աւանդ յիմա-
 րութեանս: Դուք ընդէր զԱղուանից տունն յափշտա-
 կեցիք, զոր ի ձեր թուղթն գրեալ էիք, թէ ինքն գը-

զհամբաւ քո չեմք լուեալ: 64. միայն տեսանեմք: 66. քանզի իբրև
 զհուր է: 66—7. զյօժարութիւն քո, որ կամիս սպանանել և կորուսա-
 նել զարև: 68. զի եթէ Տէր: 70. հակառակ կայ: 72. գոլով մեր: 73 հօ-
 տին: առաքելոյ: 74. բարբարոսաց իմաստնոց և անմտից: չիք
 պարտապան: 75. ասացեալդ: 76. քարոզեցիք յերկիրն: 78. չիք և:
 79. սէրդ երևեցուցեր՝ ոչ ցուց: 80. Ասացեալ ես: 81. կու սայթա-
 քես: 82. չիք դու: Վասն զի օրինակ առերես յԵսայեայ: 83. տուն
 առ տուն:

Թ. Գ. 36^բ: 84. չիք մերձեցուցանեն: 84—5. Արդ, զո՞ր տուն յարե-
 ցաք առ տուն, և զո՞ր ազարակ: 87. զոր դուք ի ձեր թղթոջ, թէ ինք-

լուխ աթոռ է ի սուրբ Լուսաւորչէն կարգեալ: Նոյնպէս և զԱղթամարայն ընդ ձեր իշխանութեամբ նուաճեցիք, որ ԵՃԻԶ տարի է, որ ինքնագլուխ կաթուղիկոսք են. 3) թէպէտ գիրք կու պարսաւեն: Տես, ես եղայ յարող տուն առ տուն՝ թէ դու «ուտելով զտունս այրեաց, պատճառանօր երկարեալ զաղօթս, զի առաւել դատաստան ընդունիցին» (Մարկ. ԺԲ. 40):

95 Դարձեալ գրեալ ես թէ, «իւրաքանչիւր յոր կոչումն կոչեցաւ, ի նմին կացցէ (Ա. Կորնթ. Է. 20), և իւրաքանչիւր զիւր բռն բառնալոց է»: Եւ գիտես՝ թէ իւրաքանչիւր զիւր բռն բառնալոց է, իսկ ընդէր դու զայլ վիճակներն և զայլոց տունն յափշտակեցեր ըստ վերոգրելոցն թէ, 400 «Աղուանք» և ինչ: Դարձեալ գրեալ ես, «և զի, թէ իցէ առադրել օրինակս, ոչ իսկ գոյ ոք, որ պատասխանատրիցէ: Քանզի անհատն և տեսակն ի սեռն տեսանի, այլ ոչ սեռն և տեսակն ի յանհատն պարունակի: Վասն զի ամենայն տեսակ և անհատ՝ կենդանի» 405 են, բայց ոչ ամենայն կենդանին մարդ է. որպէս մասունքն ի հանուրն տեսանին, բայց ոչ հանուրն ի մասունս»: և

Այս բանս բազում տեսութիւնս ունի. սակայն զայս բանս այն մտօքն էք գրեալ, թէ մեք յառաջ եմք և դուք վերջին, կամ՝ թէ մեք գլուխ՝ և դուք մասունք: Եւ ասացեալ ես թէ. «և կարէ առադրել սմա 410 պատասխանի. իբրև թէ զրոյցն մեր է:

Այն, այդպէս էր. վասն զի էր երբեմն, զի առաջին կաթուղիկոսութիւնն ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսա-

նագլուխ: 88. աթոռ է և թէ սուրբ Լուսաւորիչն է: 91. Վիրք պարսաւեն: Արդ, ես եղէ: 93. երկարել: զի աւելի: 97. Արդ՝ եթէ գիտես որ: 98. չիք խել: ուրեմն դու զայլոց վիճակքն: 100. զԱղուանս և թէ զայլսն: չիք Դարձեալ: Գրեալ ես, զի եթէ իցէ: 101. առադրելի: 102. նատրեացէ: 103. և տեսակն յանհատն: 105. այսինքն մասունքն:

ԹՎ. 37^ա: 106. և ոչ: 107—8. Այն, և այս բանս տեսութիւն ունի, զի դուք այնու մտօք զրեցեալ էք պաշս, թէ մենք առաջինք: 109. վերջինք: զլուխն, դուք՝ մասունք: 110. զի տակը թէ: 111. է այնպէս ասել. որպէս թէ զրոյցն ի մեզ է: 112. այդ այդպէս էր երբեմն, վասն զի-

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Հնումն Մեծ Հայաստանը կոչւում էր Արեւելեան Հայք, իսկ Փոքր Հայքը՝ Արեւմտեան, որոնք բաժանւում էին իրարից Նիքրատ գետով: Դ. դարում, երբ Հայաստանը բաժանուեց Յունաց և Պարսից մէջ, Յունաց բաժինը կոչւում էր Արեւմտք, իսկ Պարսիցը՝ Արեւելք: Այս տեսակ բաժանումն յայտնի է Խորենացուն էլ (Գիրք Գ. գլ. ԾԸ). «Վասն որոյ թողու (Սահակ) զՄեսրոպ ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արեւմտից ... եւ ինքն եկեալ անցանէ յայրաքանդան գաւառ»: ԺԲ. դարում, երբ Կիլիկիան Հայոց քաղաքական և կրօնական կենդրոն դարձաւ թագաւորական և Հայրապետական աթոռներէ աշտեղ հաստատուելով՝ կիլիկեցիք իրանց անուանում էին Արեւմտեանք, իսկ բուն Հայաստանցիներին՝ Արեւելեանք: Այնուհետեւ մինչև ցայսօր Տաճկաց իշխանութեան տակ եղող Հայոց գաղթաւայրերը կոչուել սկսեցին Արեւմտեան, իսկ Ռուսաց և Պարսից իշխանութեան տակ եղողները՝ Արեւելեան: Այժմ Արեւելեան և Արեւմտեան յորջորջումները միայն գրական բարբառների վերաբերութեամբ են գործածւում — Արեւելեան կամ Արաւտեան բարբառ և Արեւմտեան կամ Տաճկահայոց բարբառ:

2. Ակնարկութիւնը Լեհաստանի հայերի կրօնափոխութեան մասին է:

ԺԷ. դարի առաջին քառորդին Շահ-Աբաս Մեծ՝ աւերելով Արաւրատեան աշխարհը և հայերին գաղթեցնելով դէպի Սպահան՝ ս. էջմիածինը աւերակ էր դարձրել: Դաւիթ Ն. մենակ չկարողանալով հոգալ ծանր հարկապահանջութեան և պարտքերի տակ ընկած էջմիածնի պէտքերը, իրան աթոռակից կաթողիկոս օծեց Մեքքիսէթին: Սա ևս ոչինչ չկարողացաւ անել. հրաւիրուեց հարստութեամբ և բարի վարքով համբաւաւոր Սրապիոն վարդապետը, որ կաթողիկոսական օծումն ընդունեց Գրիգոր ԺԳ. անուամբ: Սրապիոն-Գրիգոր ԺԳ. մեծ նեղութիւններ կրկուց յետոյ շուտով վախճանուեց Տիգրանակերտում 1606 թ.:

Մեքքիսէթը իւր եղբորորդի Սահակին կաթողիկոս օծեց, հարկապահանջների ու պարտատէրների առաջ պատասխանատու կարգելուց յետոյ, դնաց Կ. Պօլիս և՛ Լեհաստան՝ ժողովարարութեան Լեհաստանում ժողովրդից թաքուն նիկոլ թորոսովիչ արեղային ե-

պիտակոպոս ձեռնադրեց: Նիկիոյ Թորոսովիչը լատին կրօնաւորներին ձեռքին գործիք դարձաւ. նա միանգամայն հակառակ ուղղութիւն քօնեց թէ Էջմիածնի վերաբերութեամբ՝ արհամարհելով հայրապետի ազդարարութիւնները և անարգելով հայրապետական նուիրակներին և թէ ժողովրդի վերաբերութեամբ՝ բռնանալով նրանց վերայ, և մեղանշելով եկեղեցու աւանդութիւններին և կարգերի դէմ: Լատին կրօնաւորներն իրանց պաշտպանութեան տակ առան Նիկիոյին, որ ընդունելով պապի գերիշխանութիւնը՝ սկսեց աւելի ևս նեղել ժողովրդին. յուսահատ ժողովուրդն էլ պապական եղաւ, պապի միջոցով Նիկիոյից ազատուելու համար: Լատին կրօնաւորները հասան իրանց նպատակին տիրելով հայ եկեղեցիներին: Լեհաստանի հայերի վիճակը թեթեալացնելու և նրանց գործերին վերահասութիւն անելու համար՝ Էջմիածնի հայրապետանոցի կողմից այնտեղ ուղարկուեցին ժամանակի ամենանշանաւոր հոգևորականները — Գրիգոր և Խաչատուր Ահաւրացիները. սակայն սրանք եկեղեցական սաստիկ նախանձախնդրութիւն ցոյց տալ կամենալով՝ աւելի ևս բորբոքեցին խռովութիւնը ժողովրդի և Նիկիոյի միջև («Առաքել պատմադիր»: «Նիկիոյ եպիսկոպոս» Գարբիէլ արքեպս. Այվազեանի և «Բռնի միութիւն» Կ. Եզեանց):

3. Աղուանից կաթողիկոսութիւնը, ըստ ազգային պատմաց, սկսուեց 340 թ. և առաջին կաթողիկոսն էր ս. Լուսաւորչի թոռն Գրիգորիս: Աղուանից կաթողիկոսութեան յաջորդութիւնը շարունակուեց Փոքր-Սիւնիքում կամ Արցախում: Ի պատիւ ս. Գրիգորիսի նշխարաց՝ որ թաղուած է Ամարտում, այդտեղը համարուած է աթոռ Աղուանից կաթողիկոսութեան, բայց կաթողիկոսները կենում էին Պարտաւում, յետոյ Գանձասարում ևւն: Աղուանից կաթողիկոսների իշխանութեան ենթարկուեցին մի ժամանակ և Գուգարք կամ այժմեան Ղազախ, Բօրչալուն, բայց սխալ է այդ գաւառը, ինչպէս և Արցախը կոչել Աղուանք: Աղուանից աշխարհն ընդգրկում էր այժմեան Բաքուի նահանգի մի մասը: Խորենացուն վերագրուած աշխարհագրութեան մէջ (հրատ. Ք. Պատկանեանի, Ս. Պ. Բ. 1877) ասուած է. «Աղբանիա, այսինքն է Աղուանք, յիւից կալով Վրաց առ երի Սարմատիոյ առ Կաւկասաւ մինչև ցկասբից ծովն և ցՀայոց սահմանս առ Կուր գետով» (եր. 17): Խորենացին (Գիրք Դ. զլ. Գ.) ս. Գրիգորիսի նահատակութիւնը գնելով Վատնեան դաշտում «մերձ ի Կասբիականն կոչեցեալ ծով», աւելացնում է. «զոր (զմարմինն), քարձեալ սարկաւազաց նորուն, բերելով ի Փոքր-Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի»: Ուրեմն Փոքր-Սիւնիք, որով և Ամարասը, Աղուանքից դուրս էր:

Մենք հարկ համարեցինք այս կէտի վերայ կանգնել, որովհետեւ Գեր. Տ. Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարեան, իւր բոլոր տեղագրական երկասիրութիւնների մէջ Աղուանից աշխարհի սահման-

ները շատ է ընդարձակում, հասցնելով մինչև Ձորոյ գետ և Սեւանայ լճի հիւսիսային ու արեւելեան ափերը, շփոթելով Աղուանից անունը կրող կաթուղիկոսների իշխանութեան սահմանը Աղուանից երկրի սահմանի հետ:

Աղուանից կաթուղիկոսութիւնը միշտ եղել է ամենայն Հայոց հայրապետութեան գերիշխանութեան տակ. ժամանակաւոր ընդվզումները շատ կարճատեւ են եղել: Աղուանից կաթուղիկոսութիւնը վերջացաւ իսկապէս 1786 թուին, և վերջին կաթուղիկոսն էր Յովհաննէս Ջալալեան: Իսրայէլը իբրեւ հակաթոռ և Յովհաննէսի եղբայր Սարգիսը թէ՛ն կաթուղիկոսական օծումն ստացան, բայց վերջինս 1798 թ. Վրաց Գէորգ թագաւորի հաճութեամբ և ամենայն Հայոց Ղուկաս կաթուղիոսի հրամանով նշանակուեց Հաղրատի վանահայր արքեպիսկոպոս տիտղոսով: Երբ ուսաները տիրեցին Ղարաբաղին, Սարգիսը վերադարձաւ Գանձասար և 1815 թուին եփրեմ կթղ. յատկացրեց նրան միտրոպօլիտ տիտղոսը: Սարգսին յաջորդեց նրա եղբորորդի Բաղդասար արքեպիսկոպոսը, դարձեալ միտրոպօլիտ տիտղոսով: Աղուանից կաթուղիկոսական տոհմի այս վերջին բարձրաստիճան հոգևորականը վախճանուեց 1854 թուին յունիսի 27-ին: 1836 թուից պօլոսեմիէի հաստատութեամբ Աղուանից անունը կրող կաթուղիկոսութեան վիճակը դարձաւ Ռուսաստանի հայերի վեց թեմերից մէկը Ղարաբաղու թեմ կոչմամբ:

Աղթամարայ կաթուղիկոսութիւնը սկսուեց ԺԲ. դարի համարեաւ սկզբում: Երբ Գրիգոր Գ. քսանամեայ հառակում կաթուղիկոս ընտրուեց, Աղթամարի Գաւիթ արքեպիսկոպոսը իւր կուսակիցների ձեռքով Վասպուրականի Ձորոյ վանքում օծուեց և փոխադրուեց Աղթամար: Գրիգոր Գ. 1114 թ. Սեաւ լեռան Բ. ժողովով նշուեց և հակաթոռ հրատարակեց Աղթամարայ կաթուղիկոսութիւնը. բայց ցարդ շարունակուում է: Այս երկու—Աղուանից և Աղթամարայ—կաթուղիկոսական աթոռներն էլ, որ ս. Էջմիածնի թշուառութեան օրերին վատարանջել էին, երբ Մովսէս և Փիլիպպոս կաթուղիկոսների օրով սկսեց Էջմիածինը բարեկարգուել ու պայծառանալ՝ կամովին հպատակուեցին, ընդունելով ս. Էջմիածնի ամենայն Հայոց հայրապետական Աթոռի գերիշխանութիւնը:

Յ. Ն.